

עדויות מהאזור האפור בין "אי-שפה" ל"תרגום"

מאת

רבקה ברוט*

בספרו "ההפוגה" מתאר פרימו לוי את השיבה הביתה, מאושוויץ (פולין) לטורינו (איטליה), לאחר שחרור המחנה על ידי הצבא האדום בינואר 1945. בהגיע הרכבת לאחת התחנות ירד לוי לרציף, בעודו לבוש במדי האסיר המפוספסים. מייד הוא מצא את עצמו מוקף בקהל של סקרנים שחקרו אותו בשטף אבל בפולנית, כשהוא משיב להם בגרמנית. מתוך הקהל יצא איש "לבוש אזרחי, חובש כובע לבד ומרכיב משקפיים שהחזיק בידו מעטפה עשויה עור מעובד: עורך דין".¹ הסתבר שאתו עורך דין דיבר היטב פולנית, צרפתית וגרמנית. לוי בחר בו כמתרגם לדברים שרצה לחלוק עם העולם התרבותי בפעם הראשונה: "דברים שנראה לי כי הם צריכים לזעזע כל מצפון עד היסוד".² עורך הדין היה נכון לעזור: "הוא שאל אותי ואני דיברתי במהירות מסחררת על התנסויותי הכה קרובות, על אושוויץ הקרובה, אבל שנדמה, עם זאת שהיא כה עלומה לכולם; על הטבח שרק אני חמקתי ממנו, על הכל. עורך הדין תרגם לפולנית לטובת הקהל".³

מהר מאוד הסתבר ללוי שתהליך התרגום מקרטע:

"אני הרי לא יודע פולנית, אבל אני יודע איך אומרים "יהודי", איך אומרים "פוליטי", ועד מהרה הבחנתי שתרגום הדין וחשבון שלי, אף כי מזדהה, אינו נאמן. עורך הדין לא תיאר אותי לקהל כיהודי איטלקי, אלא כאסיר פוליטי איטלקי".⁴

* מלמדת בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב, חוקרת וכותבת על היבטים משפטיים שונים הקשורים בשואה. אני מבקשת להודות לעורכי פורום עיוני משפט על הערותיהם המאירות. תודה מיוחדת לליאורה בילסקי, דורין לוסטיג ואלאא חאג' יחיא. זו הזדמנות מצוינת להודות לכל משתתפי ערב העיון שנערך לכבודו של הספר "באזור האפור, הקאפו היהודי במשפט", למכון למשפט והיסטוריה על שם ברג ולדוד שור, למרכז מינרבה לזכויות האדם בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב, להוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה ולמכון בן-גוריון בנגב, לדוברים בערב – דפנה ברק-ארז, עמוס גולדברג, חמדה גור-אריה ועמיחי רדזינר, ולחברתי הטובה טליה דיסקין שהוסיפה משלה לאסופת המאמרים כאן. כולם יבואו על הברכה.

פרימו לוי **ההפוגה** 46–47 (מרים שוסטרמן-פרובאנו מתרגמת, 2002).

1 ש.ש.

2 ש.ש.

3 ש.ש.

4 ש.ש.

האפיזודה הקצרה הזו, ולכאורה חסרת המשמעות, במסע המכונן הביתה, הותירה את לוי מאוכזב. תהליך ה"תרגום", במובן המילולי – מגרמנית לפולנית, אבל גם במובן הרחב של חיבור בין תרבויות, בין עולם האיכרים לעולם של העיר, בין הציוויליזציה לברבריות של אושוויץ, נכשל לחלוטין. נראה שעורך הדין, שלכאורה היה מצויד בכל התכונות הדרושות לביצוע המשימה שקיבל על עצמו, נכשל בתרגום חוויית אושוויץ. הכישלון הזה הותיר בלוי תחושה כי נעשה לו עוול עצום: "בבת אחת מצאתי את עצמי זקן, חלש ועייף למעלה מכל מידה אנושית: המלחמה לא הסתיימה, זו תמיד מלחמה"⁵. ברשימה קצרה זו אני מבקשת לומר כמה מילים על תהליך ה"תרגום" שעברתי כחלק מהמפגש עם עדויות מהאזור האפור,⁶ עדויות המתייחסות ליהודים שמילאו תפקידים בשירות הגרמנים בגטאות ובמחנות, כל זאת במסגרת עבודת הדוקטור והספר שכתבתי בעקבותיה.⁷ המפגש היה עמוס בהתלבטויות, בעומס נפשי ובקשיים לא מעטים, וביניהם הקושי שלי "לתווך עולם שלא ניתן לתיווך".⁸ לפני הכול, עליי להזכיר כי שנים רבות לפני עסקו עורכי דין ושופטים במעשה של "תרגום" של אותן עדויות. ה"תרגום" נעשה במסגרת הנוקשה של החוק לעשיית דין בנאצים ובעזוריהם, התש"י-1950, כשעורכי הדין והשופטים "מתרגמים" סיפורי אימה הלקוחים מאותו "Concentrationary Universe"⁹ לקטגוריות הפליליות של חיי היומיום כמו "חבלה", "תקיפה", "תקיפה סתם" וכיו"ב. העדויות נשמעו לאחר שעברו תהליך של "תיווך"

5 שם.

6 "האזור האפור" הוא ביטוי שטבע פרימו לוי במסה המפורסמת שלו "האזור האפור", המופיעה כפרק בספרו "השוקעים והניצולים". לפי לוי, רשת יחסי האנוש במחנה אינה ניתנת לצמצום לשתי קבוצות של קורבנות ומעוולים. בין שתי הקבוצות מתקיים מרחב עצמאי של אסירים בעלי זכויות יתר, אסירים שהם בה בעת קורבנות ונוגשים. האזור האפור, כהגדרתו של לוי, הוא אזור "שקווי התיחום שלו אינם מוגדרים כראוי, איזור מפריד ומאחד כאחד את שני המחנות של אדונים מזה ומשרתים מזה. הוא בעל מבנה פנימי, שלא יאמן עד כמה הוא מסובך והוא משכן בתוכו את הנחוץ על מנת לתעתע בצורך שלנו לשפוט". פרימו לוי **השוקעים והניצולים** 31 (מרים שוסטרמן-פדובאנו מתרגמת, 1991). ג'ורג'יו אגמבן התייחס לאזור האפור של לוי כאל תגלית חסרת תקדים: "האזור שבו נפרמת שרשרת הקשרים הארוכה בין הקורבן לתליין... אלכימיה אפורה, מתמדת, שבה הטוב והרע... מגיעים לנקודת ההיתוך שלהם". ג'ורג'יו אגמבן **מה שנותר מאושוויץ, הארכיון והעד (הומו סאקר III)** 39 (מאיה קציר מתרגמת, 2007) (להלן: "מה שנותר מאושוויץ"). לוי אומנם ייחד את דבריו למחנה (אושוויץ, במקרה שלו), אבל הבחנתו יפה גם לגטאות ולמעשה לכל מקום הנמצא תחת כיבוש שבו מהווים משפטי הפעולה את החוליה המקשרת שבין הכובשים לנכבשים.

7 רבקה ברוט **באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט** (2019) (להלן: "באזור האפור").

8 רינה דודאי "פרימו לוי מדבר מן האש" **אלפיים** 25, 133 (2003). לסקירה מקיפה של הכתיבה הדנה במוגבלות השפה בכל הנוגע לייצוגם של אירועי השואה, ראו איריס מילנר **קרני עבר, ביוגרפיה, זוויות וזיכרון בסיפורת הדור השני** 144-148 (2003).

9 שמו המקורי של ספר זיכרונותיו של David Rousset – L'UNIVERS CONCENTRATIONNAIRE, אשר תורגם לאנגלית: David Rousset, THE OTHER KINGDOM (Ramon Guthrie trans., 1982).

שנעשה על ידי עורכי הדין – מטעם התביעה וההגנה – כדי שיתאימו גם לנרטיב של כל צד, ומאוחר יותר על ידי השופטים שהכריעו בדין. מעל הכול, יש לזכור כי העדויות שנשמעו בבתי המשפט, במיוחד עדויות התביעה, נועדו לשרת את האידאולוגיה שהנחתה את מעצבי החוק ומנסחיו: "והיה מחננו טהור", כדברי שר המשפטים בקריאה הראשונה בכנסת של הצעת החוק לעשיית דין.¹⁰

אי אפשר לנתק את העדויות מההקשר האידאולוגי והחברתי של ישראל של שנות החמישים והשישים, השנים שבהן התקיימו מרבית ההליכים המשפטיים. בתקופה הזו, במיוחד אך לא רק, עד משפט אייכמן (1961), שלטה בכיפה האידאולוגיה הציונית ששללה את הגלות, האדירה את הגבורה הפיזית, וראתה בניצולים את ה"אחר" ל"יהודי החדש", היהודי הארצישראלי. כך נוצרה הנגדה בין גבורה (לוחמי הגטאות, חברי תנועות הנוער והמחתרות השונות) לבין שאר היהודים שהלכו אל מותם "כצאן לטבח", יהודים פחדנים ופסיביים. לגינוי כפול זכו היהודים שמילאו תפקידים בשירות הגרמנים. אך לא רק זאת.¹¹

השואה נתפסת הן על ידי מי שחוו אותה על בשרם בגטאות ובמחנות והן על ידי מי שעוסקים בה כתחום מחקר כאירוע שהמציא הקיים בשפה האנושית דל מכדי לתארו. עוצמתה של הטראומה הציבה קושי הן מבחינת תיאורה והן מבחינת ייצוגה, כאשר נקודת המוצא המשותפת היא "הקושי לתווך עולם שלא ניתן לתיווך".¹² בספרו "זהו אדם?" דייק פרימו לוי בתיאור התחושה כי השפה המוכרת מהעולם שלפני המחנה (במקרה של לוי) אינה יכולה להעביר הלאה את המתרחש:

כפי שתחושת הרעב שלנו אינה דומה לתחושתו של מי שמחזן למחנה דילג על ארוחה אחת, כך גם תחושת הקור שלנו שונה לחלוטין. אנחנו אומרים "רעב" או "עייפות", "פחד" ו"כאב"; אומרים "חורף". אבל כאן [באשוויץ] כל אלה שונים. אלה מלים שהמציאו אנשים חופשיים שהשתמשו בהן כבני-חורין, שחיו, התענגו או התייסרו בבתייהם. אם עולם המחנות היה מתקיים זמן רב יותר, היתה נוצרת שפה אחרת כדי להבין תחושות שלא נודעו עד כה. לכן אנחנו חשים שעלינו להסביר מהו "עמל" ביום רוח, וקור מתחת לאפס מעלות, עבור

10 שר המשפטים פנחס רוזן; ד"כ 4, 1147–1148 (התש"י).

11 על רעיון שלילת הגולה נכתב רבות, ראו במיוחד: אליעזר שביד **שלילת הגולה כיסוד האתוס הציוני** (1980); אמנון רז-קרקוצקין "גלות בתוך ריבונות: לביקורת: שלילת הגלות" בתרבות הישראלית "תיאוריה וביקורת" 4, 23 (1993); הנ"ל "גלות בתוך ריבונות: לביקורת: שלילת הגלות" בתרבות הישראלית "תיאוריה וביקורת" 5, 113 (1994); גרעון שמעוני "בחינה מחדש של 'שלילת הגלות' כרעיון וכמעשה" 45 **עידן הציונות** (אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס עורכים, 2000).

12 ראו לעיל ה"ש 8.

אנשים הלבושים בחולצה, בתחתונים, במעיל דקים
ובמכנסי בד; אשר את גופם מייסרים דרך קבע הרעב
וחולשה, והם יודעים שמלאך המוות אורב להם בקרבת
מקום.¹³

התחושה כי השפה המוכרת קרסה משותפת לשורדים רבים המתקשים לטעת את האירועים הכתובים או המסופרים מחוץ למסגרת החיים שלהם עצמם. ביטוי דומה לתחושה כי השפה של "החיים הרגילים" אינה יכולה לתאר את החיים בגטאות ובמחנות נתנה צביה לובטקין מגטו ורשה: "איני מוצאת מלים בפי לבטא אשר עם לבי. נפגמה המלה, אבד ערכה. הן באותן המלים השתמשו לפני המלחמה, בראשיתה ובמהלכה. ולאותן המלים עצמן אנו נאלצים להיזקק גם עתה, אחרי ככלות הכול".¹⁴ בספרו "ההפוגה" מתאר פרימו לוי את אחד מדיירי הבלוק שלו, ילד-אסיר, שהיה "לא כלום, בנו של המוות, בן של אושוויץ [...] הוא לא ידע לדבר ולא היה לו שם [...] אבל עיניו, האבודות בתוך פניו המשולשים והכחושים, ברקו חיוניות להחריד, מלאות תביעה, הצהרה, רצון להשתחרר מכבלים, לנפץ את קבר האילמות [...] הצורך במילה, דחק במבטו בדחיפות העלולה להתפוצץ...".¹⁵ מדרגשו של הילד הורבינק (שזה אפילו לא היה שמו), כפי שכותב לוי, "הגיע מדי פעם צליל, מילה [...] גיוונים ניסיוניים סביב נושא, שורש, אולי שם [...] אבל המילה של הורבינק נותרה סודית".¹⁶ זו היתה "אי-שפה"¹⁷, סודית, בלתי מובנת, אך בדרכה שלה "מדוברת".

קריסת השפה שחוו ניצולים הייתה פועל יוצא גם של חשש מפני חוסר אמון מצידם של השומעים. חוסר אמון כזה היה אחד המרכיבים המרכזיים ביחסה של החברה הישראלית כלפי הניצולים, וזאת כחלק בלתי נפרד מהגינוי הכללי כלפיהם.¹⁸ חוסר

13 פרימו לוי **הזהו אדם?** 133–134 (יצחק גרטי תרגם, 1989).

14 צביה לובטקין **בימי כליון ומרד** 9–10 (1980).

15 לוי **ההפוגה**, לעיל ה"ש 1, עמ' 18.

16 שם, עמ' 19.

17 במונח "אי-שפה" השתמש אגמבן כדי לנתח את סיפורו של לוי על הילד הורבינק: "באושוויץ, לוי כבר ניסה להקשיב ולפרש את הגמגום המקוטע, דבר מה כמו אי-שפה או שפה גדומה וחשוכה [...] כאן נמשכה מיד תשומת לבו של לוי אל ילד שכונה בפי המגורשים 'הורבינק' (Hurbinek)". ראו: **מה שנתר מאושוויץ**, לעיל ה"ש 6, עמ' 56. ההיסטוריון בעז נוימן משתמש בביטוי "אין שפה" כדי לתאר אותה תופעה של חוסר האפשרות להעיד על מה שלא ניתן להעיד לגביו. ראו: בעז נוימן **ראיית העולם הנאצית: מרחב, גוף, שפה** 254 (2002) (להלן: "**ראיית העולם הנאצית**").

18 ההיסטוריונית חנה יבלונקה מונה חמש תגובות אופייניות של הישראלים לסיפוריהם של הניצולים. הראשונה ביניהן היא הספק – "אי היכולת להאמין באמיתות הסיפורים הנשמעים כלקוחים מעולם אחר, והסיבה השניה – התכחשות – חוסר היכולת הנפשית להתמודד עם אימי האסון". ראו: חנה יבלונקה "עולי אירופה ותודעת השואה" **העשור הראשון, תש"ח-תשי"ח** 41, 49 (1997). במקום אחר יבלונקה מתארת את "הבקע שנפער בין בני הארץ והיישוב לבין ניצולי השואה, ובין בני הארץ לסיפור השואה, שהיה כה

האמון נבע בדרך כלל מעוצמת הזוועות, מעצם הספק מהיתכנותם של סיפורי הזוועה, מהסירוב האנושי להכיר בעצם הזוועות: "הנפש האנושית מסרבת להכיר בנלעגותה הפוטנציאלית. היא היתה מעדיפה להעמיד פנים שקרן השואה הוא דבר מה 'שונה', משתף פעולה או גיבור – ולא להודות בפוטנציאל הגהינום והכליה הצפון בחובה".¹⁹ הנפש האנושית הישראלית התקשתה להכיר בעובדה כי רק מקרה הוא שהפריד בין מי שהגיעו לכאן לפני השואה לבין מי שנותרו שם. חוסר האמון, הספק, היו מהולים גם בחשדנות מעצם ההישרדות: "אולם כאן, בישראל, ביקשו ממני היהודים גם לדעת: איך זה שנשארת בחיים? מה היה עלייך לעשות כדי לשרוד? ובעיניים זיק של חשדנות: קאפו? זונה? ... ואיך זה שדווקא אני נשארת בחיים, כאשר אלה נרצחו?".²⁰ ניצולי השואה היו חשודים בעיני הישראלים בעצם הישרדותם, אך במיוחד אלה שהיו בעלי תפקידים בגטאות ובמחנות.

לא רק ניצולים הבינו כי אין להם "שפה" כדי להעביר את המציאות מ"שם" ל"כאן". גם חוקרים רבים דנו בחיסולה של שפת הקורבן בעקבות השואה, שהביאה לכך כי הדרך היחידה לדבר או לכתוב את הדברים היא "באמצעות אי-דיבור ואי-כתיבה".²¹ ההיסטוריון בעז נוימן משתמש בביטוי "אי-שפה" כדי לתאר את שפת הקורבן, שפה שחסרה את יכולת הביטוי: "הביו-גרפיה של הקורבן קרסה... השבר שחוה הקורבן הן ברמה האונטולוגית של החיים (ביו) שהיו למוות, והן ביכולתו

חסר תקדים עד כי היה קושי רב לקבלו ולעכלו". חנה יבלונקה **מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן** 244 (2001); בעניין זה ראו גם: חנה יבלונקה **אחים זרים, ניצולי השואה במדינת ישראל 1948–1952** (להלן: "אחים זרים"); רוני שטאובר **הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בישראל בשנות החמישים** (2000) (להלן: "הלקח לדור"); ראו גם: אילה שקלאר "זיכרון קולקטיבי, זיכרון סלקטיבי, פרשת קסטנר ועיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית" **היה הנה, במה צעירה להיסטוריה** 8, 7, 8 (2011): "המאפיין העיקרי של תגובות החברה הישראלית לשואה ולניצולים, ובעיקר של אנשי 'היישוב' שמלפני קום המדינה, היה בדרך כלל אי-אמון וספקנות מהולים ברחמים".

19

33, 27

ברוך הוכמן "חזרה" **שדמות אביב התשל"ו** 33, 27.
 רות בונדי **שברים שלמים** 44 (1997); בונדי, ילדת פראג, שרדה את גטו טרוזנינשטאט ואת מחנה אושוויץ. בישראל נודעה כעיתונאית וכסופרת. דוגמה נוספת לחשדנות הישראלית כלפי הניצולים: שופט בית המשפט העליון לשעבר משה בייסקי: "כשהיה (בייסקי) אומר כך, חש סביבו תחושת אי-נוחות מזוהה שלא הצליח לפענח. אם כך, איך קרה שאתה שרדת? איך הצלחת לשרוד בשעה שאחרים נספו? ... הרגשתי מעין בושה'..."; מתוך: גבריאל ניסים **בחסד עליון: משה בייסקי וחסידיו אומות העולם** 64 (ארנו בר מתרגם, 2007).

20

21

נוימן **ראיית העולם הנאצית**, לעיל ה"ש 17, עמ' 246–254. היטיבה לתאר את הסיטואציה של קריסת השפה, את יצירתה של "אי-שפה", העיתונאית והסופרת איריס לעאל: "במרכז עולמו של לוי, בלב כתיבתו יש הס מוחלט, זרקור מסנוור של אי-שפה, אי-תנועה, שלאורו אנו נשטפים בהבזקים של נפשות מתות וחזיונות אימים". איריס לעאל "קולו של הרוב הדומם" – **ynet ספרים** 11.4.2010 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3872064,00.html

לרושםם, לתת להם ביטוי גרפי".²² נוימן תיאר את שבר השפה הכפול של הקורבן שהופיע בשתי נקודות זמן: האחת, בין חייו הקודמים לבין חייו במרחב המוות, והאחרת, במעבר מהיותו הוויה מתה במרחב המוות לבין חייו לאחר מכן, היינו, לאחר ה"מוות". בשני המקרים, טוען נוימן, "לא יכול היה הקורבן לחוות את הקשר בין המרחב האחד לבין האחר ולא יכול היה לתת לו ביטוי בשפה", מכאן, ממשיך נוימן "הדרך היחידה לדבר או לכתוב על הדברים היא באמצעות אי הדיבור ואי הכתיבה". בעיית השפה מעלה לדיון גם את שאלת גבולות הייצוג של השואה באמצעות השפה המשפטית: האם השואה בכלל, וסוגיית שיתוף הפעולה בפרט, ניתנות לייצוג באמצעות שפה (משפטית), שבמהותה נוטה לצבוע את המציאות בשחור או לבן? הצורך להתאים סיפור אישי, המתרחש באזור אפור של הכרעות מעשיות ומוסריות, בין אם מדובר בגטו או במחנה, בין אם מדובר ביהודי בעל תפקיד או באסיר "רגיל", לתבנית נוקשה וקבועה מראש המתבוננת במציאות דרך ערשה הצבועה בשחור או בלבן, הופך את מלאכת סיפור השואה במסגרת המשפט הפלילי למורכבת מאין כמותה. בסיטואציה הזו ניצבים העדים-הניצולים בתווך, בין כישלון השפה לספר את השואה שגרמה לטראומה וצלקות נפשיות שאינן בנות-תיקון, מצד אחד, לבין ההכרח לספר והסכנה שבשתיקה ובהשתקה, מצד שני.

המפגש הבעייתי והמורכב שבין ה"אין שפה" של הגטאות והמחנות לבין שפת המשפט העלתה בעיות נוספות של תרגום, שאותן היטיב לנסח הפילוסוף הצרפתי ז'אן פרנסואה ליוטאר (Lyotard). העד-הניצול שבו דן ליוטאר במסה המפורסמת שלו The Differend²³ הוא מי ששרד את אימי השואה, אך אינו מסוגל לתאר את נזקו לאו דווקא בשל קשיים טראומטיים-אישיים, אלא משום שהשפה שבה אמורה המחלוקת להתנהל נכפית עליו על ידי הצד השני. כתוצאה מכך, המחלוקת מוכרעת מראש לטובת הצד שכפה את השיח, בעוד שהצד הניזוק מושקע מלהפעיל אמצעים רטוריים – שפה – המתאימים לו, ובכך הופך לקורבן.²⁴ עדותו של הניצול, טען ליוטאר, תידחה לא מפני שאינה צודקת, אלא מפני שאי אפשר לנסח אותה כ"תביעה" במסגרת השיח של

22 ראו לעיל ה"ש 21.

23 Jean Francois Lyotard, THE DIFFEREND: PHRAZES IN DISPUTE (1983)

24 "מספרים לכם שבני אדם בעלי כושר לשוני נמצאו במצב כזה שאיש מהם אינו יכול לדווח עליו. רובם מתו. ואלה שניצלו מדברים על כך רק לעתים נדירות. כשהם כבר מדברים, עדותם נסובה רק על חלק קטן ממצב זה. – כיצד אפשר לדעת שמצב זה עצמו אכן התקיים? האם אין זה פרי דמיונו של המודיע שלכם? או שהמצב לא התקיים בתור שכזה, או שהוא התקיים והעדו של המודיע שלכם שקרית, שכן או שגם הוא עצמו היה אמור למות, או שהוא היה אמור לשתוק. ואם הוא כבר מדבר, הוא יכול להעיד רק על הנסיון הייחודי שלו, ועוד יש לבסס נסיון זה כחלק מן המצב שבו מדובר". במילים אלה פותח ליוטאר את חיבורו, כשהוא מדגים את הכשל הטמון במפגש שבין עדות ראייה משפטית לבין אירוע של קטסטרופה. הציטוט מובא מתוך תרגום הפרק הראשון של ליוטאר, לעיל ה"ש 23: ז'אן פרנסואה ליוטאר "הדיפרנד" תיאוריה וביקורת 8, 139 (אריאלה אזולאי מתרגמת, 1996).

הערכאה שבפניה התביעה נדונה.²⁵ משום כך ניצול השואה, לפי ליוטאר, הוא מקרה פרדיגמטי של "דיפרנד", ועמדתו מייצגת את הקושי למצוא "שפה" לספר את הזיכרון הטראומטי, קושי המעמיד בספק את "אמיתותה" של עדות ראייה: עדות כזו תקבל גושפנקא של "אמת" רק אם תוכל להיות "מדוברת" בשפה ההגמונית התלויה בשיח הפוליטי. בהעדר אותה גושפנקא, תישאר העדות בגדר נזק פרטי של העד-המספר. העד-הניצול של ליוטאר ממחיש, אם כן, לא רק את הטראומה ואת השפעתה על מעשה העדות, אלא בעיקר את כישלונה של המערכת המשפטית להשמיע ולשמע את האמת הממשית שלו בשל היותה נטועה בסביבה פוליטית מסוימת.

את המפגש שבין המציאות ההרסנית לבין המשפט וכללי הפרוצדורה הנוקשים תיארה הסופרת ניצולת השואה אידה פינק, במחזה מפרי עטה: "השלחן".²⁶ ארבעה עדים-יהודים-ניצולים מעידים במשפט (מדומיין) שנערך נגד פושעי מלחמה. הדיון נסב סביב אקציה שהתקיימה כעשרים וחמש שנה קודם לכן, כאשר כל יהודי העיר נצטוו להיאסף בכיכר העיר לתהליך של סלקציה. העדים, עדי ראייה למהלך האקציה, הצליחו להימלט ושרדו. המחזה, המציג את חקירותיהם הראשיות של העדים בידי התובע במשפטם של אנשי הס"ס, חושף את הכשל המובנה, את האבסורד, שבשיח המשפטי, הדוחה את עדויותיהם של מי שהיו עדי ראייה לאקציה בשל חוסר מהימנות. את האבסורד מדגימה פינק באמצעות תיאור של חקירה מדוקדקת שהעדים עוברים על ידי התובע לגבי הזמן המדויק שבו הובא שולחן לכיכר, אליו ישבו אנשי הגסטאפו וממנו ניהלו את הסלקציה, מידותיו ומיקומו.

התובע: מי אמר לך ללכת ימינה?

אישה: לא זוכרת. ברגע כזה... אתה יודע... כשלא יודעים על איזה צד המטבע תיפול... לא הסתכלתי על הפנים שלהם... בשבילי היה לכולם אותו פרצוף. לכולם!... כולם היו שם... כולם ירו!

25 הדוגמה שליוטאר מביא היא טענתם של מכחישי שואה כי תאי הגזים לא היו קיימים, וזאת בהעדר אפשרות להוכיח את קיומם, משום שאת ההוכחה יכולים לספק רק קורבנות תאי הגזים, ואלה, קורבנות מתים, אינם יכולים להעיד. ראו: ליוטאר, שם.

26 אידה פינק **כל הסיפורים** 323 (דוד וינפלד מתרגם, 2004). בריאיון ההיסטוריון דניאל בלטמן סיפרה פינק כי את "השלחן" כתבה לאחר שרשמה פרוטוקולים של עדים מישראל במשפטים נגד פושעים נאציים שהתקיימו בגרמניה, ותרגמה אותם לעברית. "נורא קוממה אותי הצורה שבה הם דרשו מעדים לדייק בפרטים לגמרי משניים ולזכור לפרטי פרטים מצבים חסרי חשיבות. זה היה אבסורדי מפני שזה העביר את האירוע עצמו לשוליים, פרטים טכניים לא חשובים זכו פתאום לחשיבות ולמרכז תשומת הלב [...] אבסורד הוא שהעדים נדרשים לזכור ולדעת מה היה שמו המדויק של בן אדם שנרצח, איפה עמד הגרמני שירה ועוד פרטים, שבדרך כלל דורשים מעדים במשפט טריוויאלי – לא פשע של רצח עם. כאילו מדובר במקרה של גניבה. אני לא משפטנית, אך הענין קומם אותי". ראו דניאל בלטמן "ריאיון עם הסופרת אידה פינק, ניצולת שואה – 'אנחנו אסירים של הזיכרון ושל הזמן'" **יד ושם** – **ראיונות** www.yadvashem.org/he/articles/interviews/ida-fink.html; ריאיון שפורסם לראשונה **בשביל הזיכרון** 11, 6 (1996).

התובע: ... צר לי מאד שאני מתיש אותך בשאלות על פרטי פרטים. אבל עלייך להבין שאנחנו יכולים להרשיע רק את מי שאשמתו תוכח. את אומרת: כל אנשי הגסטאפו המקומית. אבל יכול להיות שבדיוק אז אחד מהם היה בחופשה או – נאמר – בתורנות. והוא לא ירה. אישה: כולם ירו. אם לא באותו יום, אז ביום אחר בזמן האקציה השנייה, או השלישית, או בזמן החיסול...

התובע: החוק דורש הוכחות. ואני, בתור תובע, מבקש אותן ממך. אני מבקש לקבל את שמות הרוצחים, את שמות הקורבנות, את הנסיבות שבהן בוצע הרצח, בלי זה אני חסר אוניס.

אישה: (בשקט) אלוהים אדירים...²⁷

אחת הדוגמאות העוצמתיות שפינק מביאה לחוסר יכולתו של המשפט להבחין בזוועה שחוו העדים מתייחסת לשלג שנצבע אדום ביום האקציה מדמם של ההרוגים: "זכוואצקי (העד): ...השלג שכיסה את הרחובות היה אדום. אדום! האם זה מספק אותך? התובע: שלג, מר זכוואצקי, איננו למרבה הצער, בבחינת ראייה לבית המשפט, ובייחוד לא שלג שנמס לפני עשרים וחמש שנים"²⁸. העדים, אשר שרדו את האקציה, מוכרזים כעדים לא-מהימנים בשל חוסר דיוק בפרטים. אף על פי שהעדויות מזכירות קורבנות ורוצחים בשמותיהם, אף על פי שהן מצליחות להעביר את האימה ששרתה בכיכר במהלך האקציה לפרטי פרטיה, למרות כל זאת, השיח המשפטי מאיין אותן, הופך אותן ל"לא-עדויות". המחזה מדגים באופן ברור את הפער שבין עדות-ראייה במושב המשפטי, הדורשת מידע אובייקטיבי מדויק והתאמה לעדויות אחרות, לבין עדות שאינה בהכרח אובייקטיבית, אינה מספקת מידע מדויק, אינה מתאימה במלוא פרטיה לעדויות אחרות והיא כוללת פרשנות אישית של העד לגבי החוויה שעבר.²⁹

27 פינק כל הסיפורים, לעיל ה"ש 26, עמ' 334–335.

28 שם, עמ' 336–337.

29 ראוי לציין כי ס' 15 לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התש"י-1950, התיר לסטות מדיני הראיות ככל שהדבר דרוש לשם עשיית צדק. ואכן, במרבית ההליכים המשפטיים נעשה שימוש רחב בסעיף הזה כדי לאפשר עדויות שלא עסקו בהכרח בנאשמים ובפרטי האישומים נגדם. בדרך זו נפרש בהליכים אלה סיפור היסטורי מרתק, אם כי בחלקו היסטוריה מעוותת שכן מהעדויות נעדרו הגרמנים, והתקבלה תמונה כאילו השואה הייתה מעשה ידיהם של היהודים. על העדויות במשפטי היהודים הקאפואים ראו רבקה ברוט "בגינה יהודית – בית המשפט כזירה רגשית במשפטים נגד יהודים משתפי פעולה" **משפט, חברה ותרכות** ג – משפט ורגשות 107, 131–149 (אורית רוזין ויורם שחר עורכים, 2020). כיום חל מפנה מחקרי בהבנת עדויותיהם של קורבנות מעשי זוועה המוניים, מעבר מעדות משפטית של עד ראייה לעדות אתית המקיימת ומכבדת את חובתם של הניצולים לשמור ולשמר את זיכרונותיהם של המתים ושלם עצמם. על עדות אתית ראו מיכל גבעוני **אתיקת העדות, היסטוריה של בעיה** (2015). על התקדמות בהבנה של עדויות קורבנות תוך התמקדות בשני רגעים משפטיים מכוננים: משפט אייכמן ועדת האמת והפיוס בדרום אפריקה, ראו ליאורה בילסקי "על רגשות, שפה וצדק: בין משפט אייכמן לוועדת האמת והפיוס בדרום אפריקה" **משפט, חברה ותרכות** ג – משפט ורגשות 35 (אורית רוזין ויורם שחר עורכים, 2020).

ואכן, במהלך עבודת המחקר התברר לי כי התחושה של קריסת השפה אינה נחלתם של השורדים בלבד, זוהי תחושה שהיא חלק בלתי נפרד מהעיסוק בעדויות גם של הקוראת או המאזינה, ומהשאיפה "לתרגם" אותן בין אם לשפה משפטית ובין אם לשפת היומיום. העדויות המשפטיות ששימשו אותי לא היו נקיות ממעשה של "תרגום" כפול שקדם לקריאה שלי: תרגום אידאולוגי ותרגום משפטי. במצב זה, כאשר הזיכרון מוכנס ל"מיטת סדום" של שיפוט חברתי-מוסרי ושל קטגוריות משפטיות שאינן מתאימות לעולם הגטאות והמחנות, עמדה בפני בעיה כפולה: היה עליי לחצות הן את המכשול של ההליך המשפטי והן את המכשול החברתי-מוסרי של החברה הישראלית. כיצד, אם כן, היה עליי לנהוג עם האוסף העצום של עדויות – משפטיות וחזן משפטיות: האם עליי להעבירן כלשונן, או שמא עליי "לתווך" ביניהן לבין קהל הקוראות והקוראים? ואם עליי "לתווך" – כי אז, מהי הדרך הראויה "לתרגם" את האזור האפור של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים? והרי אין מדובר כאן בתרגום מילולי, אלא באותו ניסיון של תרגום שעליו דיבר פרימו לוי: הניסיון להביא את ה"אי-שפה", שפה שאיננה שפה מדוברת ואינה מובנת מחוץ לאותו "אי-מקום", ומכאן הקושי ב"תרגומה" לשפת העולם המתוקן.

סיפורי העדים, בעיקר אלה שנשמעו בבתי המשפט הישראליים במה שמכונה "משפטי הקאפואים", ושבהם עוסק ספרי, הם סיפורים שכמעט לא נשמעו ברשות הרבים הישראלית בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת. זו הייתה "אי-שפה" גם במובן זה שהחברה הישראלית סירבה לשמוע אותה ולהבינה, ואפשר לומר גם כי לא ידעה כיצד לשמוע.³⁰ ה"אי-שפה" של העדים שורדי השואה יצרה גם עבורי בעיה שעיימה התמודדתי לאורך כל שנות המחקר: באיזו דרך "אקשיב" להם וכיצד "אתרגם" אותם – האם עליי להביא את עדויותיהם כלשונן ולהישאר נאמנה למקור, ואז אולי אסתכן בכך שאציג את העד או העדה בדרך שתקשה על השומע הישראלי, זה שלא היה "שם", להבין את ההקשר, או אולי אפילו אִמְצָא "משתפת פעולה" עם השיח הישראלי, אשר כפי שהזכרתי כבר דחה את הניצולים וחוויותיהם כבלתי אמינות. ואם אנסה "לתווך" בין המציאות של העדה לבין השומעת הישראלית כדי להקל על "שמיעתן" וקבלתן, האם לא אחטא בעיוות ההיסטוריה, או למצער בעיוות כוונת העדה? כיצד אפשר לעקור את איש היודנרט והשוטר היהודי בגטו, או את ראש הבלוק והקאפו במחנה, מקרקע גידולם אל המקום שבו הפכו אותם למטבעות לשון של גנאי או לשמות נרדפים ל"בוגדים"? האם עליי "לביית" את העדויות,³¹ דהיינו להסיר מהן את המרכיבים המאיימים, הלא-מאורגנים, הלא-שיטתיים והלא-מושמעים, או שמא להביאן כפי שהן, לא-מאורגנות, מדברות בשפה פשוטה, משתמשות באוצר מילים דל – אבל נאמנות למקור? כיצד אציג את השוטר או את הקאפו בלי לבטל את התנסויותיהם, כפי שעשה עורך הדין הכפרי, שהיה אומנם חכם ובקיא בשפות אך החמיץ לחלוטין את הסיפור שפרימו לוי ביקש להשמיעו ברבים בפעם הראשונה? ועוד

30 על המפגש בין החברה הישראלית לבין שורדי השואה בעשורים הראשונים נכתב רבות, ראו לדוגמה יבלונקה **אתים זרים**, לעיל ה"ש 18; שטאובר **הלקח לדור**, לעיל ה"ש 18.

31 שאול פרידלנדר **שנות ההשמדה, 1939–1945: גרמניה הנאצית והיהודים** 25 (2009).

לפני כן היה עליי לשאול את עצמי מהו תפקידי כחוקרת בהקשר זה – האם בכלל מוטלת עליי החובה "לתרגם" או "לתווך" את המציאות? כמה מהניסיונות שעמדתי בפניהם אני מבקשת להציג כאן.

הפנים האנושיות של אנשי הס"ס

ורה אלכסנדר הייתה אסירה במחנה הנשים בבירקנאו-אשוויץ, ובחלק מהזמן שימשה כראש בלוק של נשים יהודיות שהגיעו מהונגריה. עדותה במשפט אייכמן דלה וממוקדת כמעט אך ורק בנושא אחד שאותו בחר התובע גרעון האזנר, כדי שיוכל להציגה כמי שהצילה חיים למרות התפקיד המגונה שמילאה.³² העדויות שמסרה במסגרות חוץ-משפטיות שונות, לעומת זאת, מגלות עולם שלם של אישה שהתבוננה בעיניים פקוחות בנעשה סביבה באשוויץ, וקיבלה על עצמה משימה כמעט בלתי אפשרית באותו מקום – לשרוד. מתוקף תפקידה כראש-בלוק של ילדים צוענים ששימשו "חומר" לניסויים שערך בהם הרופא הנודע לשמחה יוזף מנגלה, היא שהתה במחיצתו שעות רבות, וכך סיפרה בעדות שמסרה ביד ושם: "[מנגלה] היה הג'נטלמן הכי גדול שאני פעם פגשתי. גבר יפה, תרבותי, שאהב מאד מוזיקה, בעיקר אופרות... הוא קרא לי 'פרויליין', שקודם הוא לא ידע שאני נשואה, בבקשה, תודה, מאד מאד ג'נטלמן, גבר מאד יפה".³³ בעדות זו היא מגוללת מערכת יחסים מתמשכת ומורכבת עם מנגלה, מאז היותה ראש בלוק של ילדי צוענים ועד פגישתם האחרונה במחנה גרוס-רוזן, בתחילת 1945 כשהיא על סף מוות לאחר צעדת מוות, והוא – מנגלה – הציל את חייה כשסיפק לה זריקה שבעקבותיה החלה להתאושש. וכאן עלו קשיי ה"תרגום": אלכסנדר מציגה בעדותה צדדים בלתי מוכרים לנו של מנגלה, שהתקבע בתודעתנו כשטן עלי אדמות: האם עליי להביא את עדותה כלשונה, כלומר לא להסתפק בעדות המצומצמת שבחר האזנר, שבה כמובן אין כל זכר למפגשים שלה עם מנגלה, אלא להרחיב כדי להבין את מציאות חייה של אלכסנדר, גם במחיר הצגת היבטים אנושיים של מנגלה? ואם אציג את הסיפור בדרך שונה כדי לשמר את תדמיתו השטנית של מנגלה מצד אחד ואת תדמיתה של אלכסנדר כקורבן טהור מצד שני, האם בכך לא אחטא למציאות חייה של אלכסנדר, ואתן יד למגמה ההיסטוריוגרפית ששלטה בכיפה עד לפחות שנות השמונים של המאה הקודמת, ואשר הבנתה את היהודים כסובייקטים שהצליחו לשמר את עצמיותם ולהתנגד לכל השפעה בלתי מוסרית מצידם של הגרמנים?³⁴ לפי גישה זו התקיימה בתקופת השואה הפרדה גמורה בין ה"פנים" היהודי

32 דוגמה לאחת השאלות שנשאלה אלכסנדר על ידי האזנר מלמדת על המגמה כולה: "הגידי לי גב' אלכסנדר, איך אפשר להיות בלוק אלטסה באושיץ ולשמור על צלם אלוהים ועל צלם אדם?". פרוטוקול הדיון מיום 8.6.1961 בת"פ (מחוזי ים) 40/61 היועץ המשפטי של ממשלת ישראל נ' אדולף אייכמן (פורסם גם במשרד המשפטים המשפט של אדולף אייכמן – רשומות משפט היועץ המשפטי של ממשלת ישראל נ' אדולף אייכמן כרך ב 1085 [התשס"ג]).

33 ארכיון יד ושם, עדות ורה אלכסנדר, קלטת אודיו, פריט מס' 3740575, פברואר 1995.

34 עמוס גולדברג טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה 114 (2012).

ל"חויץ" הגרמני: הגרמנים ביקשו בין היתר לערער על שלמותם המוסרית של קורבנותיהם היהודים, ואילו היהודים, לפי השקפה זו, למרות השפלות ועלבונות, נותרו בגדר קורבנות "טהורים", חיוניותם ויכולת העמידה שלהם נשמרו ובכך התאפשרה הצגתם כדמויות שלמות. הקרבה אל הרופא מנגלה, או לכל בעל דרגה גרמני אחר, מעידה על הפרת ההפרדה שבין "הפנים" ל"חויץ", על חציית קווים שפוגמת בשלמות דמותה של אלכסנדר כקורבן ומטילה צל מוסרי על התנהגותה. במשפט אייכמן לא היה מקום להצגת קורבנות יהודים "פגומים" מבחינה מוסרית, וממילא חלק זה בקורות חייה באושוויץ הועלם.

ועוד בעניינה של אלכסנדר: בסרט "קאפו", שנערך כארבעים שנה לאחר משפט אייכמן, סיפרה אלכסנדר בפירוט רב על ידירותה עם אירמה גרזה (Irma Gerse), אחת ממפקחות הס"ס האכזריות ביותר שהיו באושוויץ: "אירמה גרזה שבכל יום היתה אצלי בבלוק, חברה שלי, הביאה לי תמיד חמאה, הביאה לי נקניק טוב, אולי של סוס, אבל נקניק טוב, וישבה איתי ודיברה איתי, זה סיפור שלם עם אירמה גרזה...".³⁵ במשפט אייכמן לא היו כמובן יחסיה של אלכסנדר עם גְרֵזָה חלק מעדותה כלל, אבל העדות הזו קיימת, היא סופרה ויש להתייחס אליה. הנה לפנינו שוב סיפור על אשת ס"ס ופנים אנושיות – כיצד יש לנהוג בעדות זו?³⁶

השוט והתקווה

במשפטו של יחזקאל אינגסט, קאפו בכמה מחנות עבודה בגרמניה, נשמעו עדויות קשות באופן מיוחד ביחס להתנהגותו האכזרית של הנאשם כלפי אסירים יהודים. העדויות על צליפות השוט שבקצהו גולת מתכת, ועל מעשי אכזריות אחרים, היו חריגות. ובכל זאת, מבין העדים הרבים לכדה את עיני דווקא עדותו של יעקב שוויצר, מי שלא נפגע ממנו באופן פיזי, העד שבחר לדבר על סוג שונה לחלוטין של פגיעה:

אילו פגשתי אני את הנאשם בגרמניה הייתי יורה בו
והורגו לא מפני שהפני והפיל שיני אלא מפני התנהגותו
ב... שהכה אנשים חפים מפשע, והיה פוגע בכל מקום
בלי הבחנה. והאנשים שכל קיומם היה על התקווה

35 קאפו (טלעד, 2000); סרטם של דן סיטון ותור בן מיור גולל בפעם הראשונה בישראל את סיפורם של ה"קאפואים" היהודים בצורה גלויה, כולל ראיונות, ללא ביקורת ושיפוטיות.

36 על ורה אלכסנדר ואלזה טרנק, שתיהן שימשו כראש בלוק במחנה נשים באושוויץ-בירקנאו, הראשונה עדה במשפט אייכמן והשנייה נאשמת לפי החוק לעשיית דין, ראו: רבקה ברוט "האזור האפור של שיתוף פעולה בבית המשפט" תיאוריה וביקורת 40, 157 (2012).

שיגיעו ימי השחרור, כיון שהוכחו בזמן שבין כה וכה כבר
היו חלשים מאד באופן גופני, אבדו את המורל ומתו.³⁷

מה לפגיעה ב"תקווה לימי השחרור" ולהוכחת אשמתו של הנאשם? מה לפגיעה ב"תקווה לימי השחרור" ולסיפורי הקאפואים במחנות, שרובם ככולם עסקו בהיבטים הפיזיים של התנהגותם? הרי העד לא נפגע ואף לא טען שנפגע מידיו של הנאשם. מצד אחד, ההצהרה הבוטה של העד שהיה הורג את הנאשם אף על פי שלא נפגע מידיו יכולה לתרום לאותה גישה שהביעו שופטים לא מעטים שלפיה העדים-הניצולים הם "אנשים מרי נפש בגלל האסונות שבאו על בני משפחותיהם ומחוסרי ידיעה על כל הפרטים הנוגעים לדבר נטו בקלות יתירה לטפול על הנאשם...";³⁸ בה בעת, האם לא אחטא כלפי העד ושאר האסירים שחיו תחת ידו הקשה של הנאשם אם לא אביא את דבריו במלואם? האם לא איחשב כ"משפתת פעולה" עם השיח שהיה קיים? כיצד "מתרגמים" את העדות הזו, שהיא לכאורה פשוטה, אפילו בנאלית, בלי לפגוע בתמונה שהעד ביקש להציג בבית המשפט על רקע העדויות הקשות מאוד נגד הנאשם? בחרתי להביא עדות זו בספרי במלואה, לא מפני שהיא מסייעת להבין את ההליך השיפוטי, אלא משום שהיא מציגה תמונה שהיא רחבה הרבה יותר מזו המוכרת והפשטנית של יהודים מכים ויהודים מוכים. חשבתי שהדרך הייחודית שבה הציג העד את נקודת המבט של מי שלא נפגע מידי הנאשם ולכן אינו "חשוד" מלכתחילה ברצון בנקמה, תוכל "לתרגם" טוב יותר את מערכת היחסים הרגישה והמורכבת שהתקיימה בין יהודים ממונים ויהודים "רגילים". הפגיעה בתקווה ליום השחרור מספרת, לדעתי, את הסיפור המלא שהיו בו מרכיבים נוספים על המכות: פחד, אכזבה, שנאה, רצון בנקמה ועוד, ומשום כך היא תורמת להבנה טובה יותר של מערכת היחסים בין שתי קבוצות האסירים היהודים, וזו יכולה להפיג את החשש מליבוי היחס השלילי שהיה קיים ממילא כלפי השורדים בשל האמירה הבוטה שהיה הורג את הנאשם לו פגש אותו. התלבטות דומה התקיימה גם ביחס לעדויות הרבות שביטאו שנאה עצומה ורצון לנקום בנאשמים, ובעצם בכלל היהודים הממונים. הביטויים בעדויות, גם אלה שאינן משפטיות, הם קשים והיה בהם כדי לתרום לדימוי השלילי מלכתחילה של היהודים הללו: "באתי להגן על דמם של אחי שניספו וכלם ציו, אחד על רעהו, לנקום דמם, שמי שישאר בחיים יעיד על הרוצח הזה הנאשם", אמר אחד העדים במשפטו של מי שהיה רופא במחנה עבודה.³⁹ במקרה אחר אמר אחד העדים במשפטו של מי שהייתה ראש

³⁷ עמ' 61 לפרוטוקול הדיון מיום 4.1.1952 בפ"ח (מחוזי ת"א) 9/51 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' אינגסטור.

³⁸ פ"ח (מחוזי ת"א) 10/51 היועץ המשפטי נגד פוציץ 52 (לא פורסם, 10.3.1952).

³⁹ עמ' 7 לפרוטוקול מיום 21.2.1952 בת"פ (מחוזי ת"א) 276/51 היועץ המשפטי לממשלה נ' שטרנברג (להלן: שטרנברג). בשנת 2002 פורסמה ב"ידיעות אחרונות" צוואה שנמסרה לארכיון בית לוחמי הגטאות ובה מבקש המצווה לבוא חשבון עם היודנרט בגטו זבארד': "לכולם מגיע כדור בראש", נכתב על חברי היודנרט והשוטרים היהודים בגטו, "אנחנו

מחנה עבודה לנשים: "לאנשים ששתפו פעולה ורצחו יהודים יש לי שנאה יותר מאשר לגרמנים עצמם".⁴⁰ עדים דיברו על "נקמת דם" כעל ציווי שציוו עליהם חבריהם המתים: "ואני חשבתי כי היהודים שנספו השאירו לי בצוואותיהם את התפקיד שעלי למסור את כל האמת ביחס לנאשם ולזכרם ולזכר מותם זה יהיה על מצפוני, אם אסתלק עכשיו מעדותי", כך סיפר עד על שיחה שקיים במסדרון בית המשפט לאחר שמסר עדות בחקירה המוקדמת.⁴¹ כמו במקרים רבים אחרים לא היה בעדויות אלה לתרום כהוא זה להוכחת האישומים.

האם פירושו של דבר שעלי לזכור עליהן? אין ספק שהדברים הללו ודברים דומים רבים אחרים יעצימו את הדימוי השלילי שהיה קיים מלכתחילה של בעלי התפקידים, והרי אני ביקשתי להסיר את חומות השתיקה וההשתקה ולקרב את סיפורי הגטאות והמחנות מנקודת המבט של משתפי הפעולה היהודים לאזוניים ישראליות. האם סיפורי השנאה והנקמה לא יפגעו במטרה זו? האם הם לא יגרמו לתוצאה הפוכה, כלומר להעצמת היחס השלילי כלפי משתפי הפעולה? האם שאיפות הנקם, שלכאורה אין להן מקום בחברה מתוקנת, לא תהפוכנה את העדים מייד לאנשים מגונים בדיוק כמו אלה שהם מעידים נגדם?⁴² ביטויי השנאה והרצון בנקמה ביהודים הממונים, מעין "גאולת דם" של ימי השואה, היו חלק בלתי נפרד מעולמם של היהודים בשואה. ויתור על היבט זה היה בחזקת "מעילה" בתפקידי כ"מתווכת" בין בעלי התפקידים והיהודים "הרגילים" לבין העולם שמעבר לגדרות. לא הייתה לי אפשרות, כך סברתי, לברור בין ההיבטים השונים, שכן לכל בחירה היה היבט שלילי, ולפיכך חשבתי שעלי להיות "נאמנה למקור", כלומר לא לדלג עליהן למרות האפשרות שהן תפגענה הן בעדים והן בשורדים.

העדויות זימנו לי התלבטות נוספת כשפגשתי, כמעט בכל העדויות, לא רק השוואה בין יהודים לגרמנים אלא קביעה שהיהודים הממונים היו גרועים מהגרמנים. את ההשוואה שתמיד הייתה "לטובת" הגרמנים פירשתי כביטוי לשיח הקהילתי הפנימי שלא היה קשור כלל למסלול המשפטי. זו הייתה הדרך להראות כי יהודים אלה חצו את הקווים, הפכו להיות "כמו גרמנים" או אפילו גרועים מהם, ובכך הוציאו עצמם

נכחדים בידי אחינו, שאינם מסרבים למלא את פקודות הרצח ומובילים את אחיהם כצאן לטבח". גואל בנו "כדור בראש ליודנראט" **ידיעות אחרונות** 9.4.2002, 8.

40 עמ' 23 לפרוטוקול מיום 20.9.1972 בתפ"ח (מחוזי ת"א) 116/71 **מדינת ישראל נ' גריצמכר**.

41 **היועץ המשפטי לממשלה נ' שטרנברג**, לעיל ה"ש 39, עמ' 9.

42 אציין כי חלק מהשופטים התייחסו לעדויות השנאה והנקמה כאל גורם שמערער את מהימנות העדויות ואמינות העדים. העדויות הללו התקבלו כאמרות "רגשיות" שאין להן מקום בהליך הפלילי, אך גם היו חלק מהגישה הכללית של אותן שנים שנטתה לדחות עדויות של ניצולים שנחשבו בלתי מהימנות, בשל החשש משיבוש הזיכרון שבא בעקבות האירועים הטראומטיים. כך למשל סבר השופט צלטנר כי שנאתן של שתי עדות תביעה כלפי הנאשמת הייתה כה משמעותית, עד שמדובר "בתכנית משותפת מטעם העדות של התביעה הכללית או פסיכוזת המונית"; ראו: ת"פ (מחוזי ת"א) 140/51 **היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' הנס** 3 (לא פורסם, 18.1.1952).

מכלל ישראל. ההשוואות הללו לא נועדו להיטיב עם הגרמנים אלא להדגיש את התחושה המעיקה שפגעי היומיום באו לאסירים מידיהם של ממונים יהודים, מהם ציפו לסולידריות יהודית, ולא מידיהם של ממונים גרמנים. "גרמנים תפסוני בדברים יותר גרועים ולא קרה לי כלום..." ולעומתם, מסביר העד, "הנאשם היה מכה כל אסיר שניסה לקחת שאריות של ירקות או קליפות בשטח שהיה סמוך למטבח המחנה".⁴³ בכל מקום מעצר אחר קיבלתי עזרה ואפילו מהס"ס, העידה אחת מעדות התביעה במשפטה של מי שהייתה ראש בלוק באושוויץ, "רק אלזה הכתה אותי".⁴⁴ כיצד עליו "לתרגם" הצהרות כאלה ורבות אחרות, לטובת גרמנים? כיצד אפשר בכלל להעביר את הדברים כלשונם, יש בהם מעין חלוקת אחריות לפשע הגדול?

במשפט אייכמן בחר התובע האוזנר שלא לעסוק כלל בסוגיית בעלי התפקידים היהודים, ואף הפציר בעדים שלא לדבר על נושאים אלה.⁴⁵ אחת הסברות לכך היא חששו שמא יפתח פתח להפחתה באחריותו של אייכמן.⁴⁶ האם העדויות המציגות את הגרמנים כאנושיים יותר מאשר היהודים הממונים לא תהפוכנה בסופו של דבר לחרב פיפיות שתפגע יותר מאשר תועיל למטרות המחקר שלי? האם אין חשש שהעברת הדברים כלשונם תוסיף עוד נדבך לגינוי הקיים מלכתחילה של היהודים הממונים ובכך למעשה תושג מטרה הפוכה מזו שהתכוונתי אליה מלכתחילה – להוסיף את הנדבך החסר בהיסטוריוגרפיה היהודית הכללית והמשפטית באשר להתנהגות יהודים בתקופת השואה? מצד שני, כמו בכל המקרים שהזכרתי לעיל, הרי כמו שאיפות הנקם והשנאה גם ההשוואה בין יהודים ממונים לגרמנים, והעדפתם של הגרמנים, הייתה חלק בלתי נפרד ממציאות חיייהם של היהודים בגטאות ובמחנות.

43 ת"פ (מחוזי ת"א) 384/52 **היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' בראט** 13 (לא פורסם, 4.5.1953).

44 עמ' 15 לפרוטוקול מיום 27.11.1951 בתפ"ח (מחוזי ת"א) 2/52 **היועץ המשפטי נ' אלזה טרנק**.

45 בספרו על המשפט מתאר האוזנר את ביקורו בקיבוץ לוחמי הגטאות שבמהלכו שוחח עם צביה לובטקין ויצחק (אנטק) צוקרמן. לשאלתו של צוקרמן "מה תגיד על מועצות היהודים, היו דנראטים"? ענה האוזנר: "זה יהיה משפטו של הרוצח, לא של קרבנותיו", ראו: גדעון האוזנר **משפט ירושלים** 297 (1980). בהמשך, משהגיע תורם של העדים יוצאי הונגריה, כותב האוזנר, בהתייחסו לפרשת קסטנר: "כעת נפל על אולם בית המשפט צלו של משפט אחר, שהתנהל בירושלים כמה שנים לפני כן, שבו נחשפו בטחון השווא של יהדות הונגריה והטרגדיה של מנהיגיה". החשש מפני התעוררותה מחדש של סערה ציבורית שתטה את המשפט ממסלולו המתוכנן הביא את האוזנר לפנות לכל ארגוני יוצאי הונגריה "בבקשה להימנע מחשבונות פנימיים. זהו משפטו של המשמיד ולא של קרבנותיו... הכל הסכימו והבטיחו זאת..." ראו שם, עמ' 341. אזכיר כי בפסק הדין בתביעת הדיבה ת"פ (מחוזי י-ם) 124/53 **היועץ המשפטי לממשלה נ' מלכיאל גרינוולד** פ"מ מד 3, 53 (1955) קבע השופט בנימין הלוי כי קסטנר, שניהל משא ומתן עם אייכמן בבודפשט על הצלת יהודים תמורת עסקה ממונית, "מכר ק' את נשמתו לשטן".

46 ראו: Leora Bilsky, TRANSFORMATIVE JUSTICE 88 (2004).

על נשים יהודיות משתפות פעולה

סוגיה נוספת שנדרשתי לעסוק בה במסגרת המחקר הייתה נשים נאשמות ועדויות נשים נגדן. את העיסוק בנשים ליוויתי בקריאה פמיניסטית שאפשרה לי לפענח את הדרכים שבהן אישה-נאשמת עוברת תהליך של דמוניזציה שמבנה אותה כאחת משתיים: "אישה משוגעת" או "אישה רעה", תהליך שאין לו מקבילה במשפטיהם של גברים.⁴⁷ הקריאה הפמיניסטית הציעה נדבך ייחודי ושונה למחקר הפורה בנושא השואה והמגדו: כיצד תפסו אחרים – בתוך ומחוץ למשפט – את דמותה של אישה קאפואית. כפי שכתבתי, השיח החברתי של דעות קדומות, סטראוטיפים וקשיים בקבלת דמותה של אישה כנאשמת בכלל, וכקאפואית בפרט, הגיע גם לבית המשפט. דמותה של אישה קאפואית פרעה את הסדר החברתי-המשפטי בכך שהכניסה למהלך המשפטי גורם נוסף, הן למעשים שיוחסו לה בכתבי האישום והן לשיח החברתי הכללי בקשר לניצולים בכלל ולמשתפי פעולה בפרט. אישה קאפואית נשפטה על הפרתם של שלושה חוקים: החוק המדיני – החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם; החוק היהודי – הפרה של עקרונות של סולידריות וערבות הדדית (שני אלה נגעו גם לגברים קאפואים), ו"חוק נשי" אוניברסלי, שהוא למעשה מעין מאגר של כללים שעל האישה, כל אישה, למלא, ובכך לענות לתקן של "אישה נכונה".

בחלק הזה עמדו לרשותי עדויות רבות שרובן ככולן עסקו – בנוסף לנושאים הקשורים לכתבי האישום – במראה החיצוני של האישה הנאשמת, בדרך שמציגה סטראוטיפים ודימויים נשיים שאין ביניהם לבין כתב האישום ולא כלום. כך למשל, בעניינה של מי שהייתה ראש בלוק במחנה נשים באושוויץ-בירקנאו, כל העדות התייחסו לגופה ולמראה החיצוני שלה: "הנאשמת היתה לבושה יותר טוב ומראיה היה טוב",⁴⁸ "הנאשמת היתה בלבושה אלגנטית",⁴⁹ אחרות דיברו על המראה הגופני שלה, "היא היתה שמנה יותר מעכשיו (בבית המשפט)",⁵⁰ ואחרות על שער ראשה, "היתה מסופרת קצר. אנו היינו בלי שערות. ז.א. העצורות".⁵¹ כאמור, אין כל קשר בין העיסוק במראה החיצוני ובלבושה של טרנק לבין כתב האישום והוראות החוק לעשיית דין, אך האמירות הללו היו שם, הן התפרשו על פני כל העדויות, והיה עליי להחליט כיצד אנהג בהן. אף על פי שהן היו חלק בלתי נפרד מראיות התביעה, האם עליי להציגן? האם אין בכך משום סטייה מהדיון המרכזי בשאלת התמודדות המשפט הישראלי עם התופעה של שיתוף פעולה, אולי אפילו זילות הדיון המשפטי? האם התייחסות לעדויות כלשונון לא תציג את העדות כשותפות לסטראוטיפים ולדימויים נשיים שאנו מנסות להתמודד איתן כדי לסלקן מהדרך? אבל אם אימנע מאזכור החלקים הללו הרי שאני מציגה

47 ברוט באזור האפור, לעיל ה"ש 7, עמ' 367–407.

48 עמ' 6 לחקירה מוקדמת מיום 24.9.1950 בת"פ 17827/50 היועץ המשפטי לממשלת ישראל נ' טרנק.

49 עמ' 20 לפרוטוקול מיום 27.11.1951 בתפ"ח (מחוזי ת"א) 2/52 היועץ המשפטי נ' אלוה טרנק.

50 שם, עמ' 31 לפרוטוקול.

51 שם, עמ' 4 לפרוטוקול.

תמונה חלקית של מערכת היחסים בין הנאשמת לבין האסירות שהייתה ממונה עליהן. בעדויות רבות ניתן למצוא התייחסות למלבושיהן ולמראה של נשים ממלאות תפקידים; עדויות אלה לא היו חריגות. היכן, אם כן, עובר הקו שבין "תרגום" ראוי לבין שיבוש או כיסוי של המציאות?

אחרית דבר?

אין ולא היו לי תשובות מוחלטות. לא היה כאן תהליך של כן או לא, אלא רצף בלתי פתור של התלבטויות בין הרצון שלא לפגוע בניסיון חייהם של מי שחייהם היו חומרי המחקר והכתיבה שלי, לבין השאיפה להביא את סיפוריהם בדרך שלא תשחזר את ההתנשאות, היהירות, הדחייה וחוסר ההבנה המוחלט של החברה הישראלית. בסופו של דבר, כמעשה עורך הדין גיבורו של פרימו לוי, גם אני בחרתי דרך משלי "לתרגם" את העדויות, הדרך שבה "אתווך" את המציאות "משם" לקוראות "מכאן". בחרתי להציג את התמונה המלאה, בדיוק בשפה שבה נמסרו העדויות; בחרתי במציאות כפי שנמסרה מפיהם של העדים, ללא כחל ושרק: אלכסנדר המתחברת עם מנגלה ועם קצינת הס"ס האכזרית; ביטויי השנאה ורגשות הנקם שהביעו העדים; כמו גם העיסוק האובססיבי של העדות בגופה ובלבושה של ראש הבלוק שלהן. מעשה "התרגום" שלי בא לידי ביטוי בכך שלא הורקתי את העדויות למציאות של ימינו כפי שאלה נמסרו למשל במסגרת ההליכים המשפטיים, אלא קבעתי אותן בתוך סיפור רחב יותר, שיש לו התחלה-אמצע-וסוף, שיש לו רקע והקשר. ידעתי שאם לא אעשה כן, אעשה כמעשה התובע האזונו במשפט אייכמן שהציג את חייה של ורה אלכסנדר כראש בלוק באושוויץ כאילו היו חיים של עשיית מעשים טובים בלבד.

המחקר בשאלת ההתמודדות המשפטית עם התופעה של שיתוף פעולה יהודי עם הגרמנים פתח לי צוהר לעולם רחב יותר מהמשפט. נפתחו בפניי שתי מסגרות חברתיות – מחנות העקורים באזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה, שם הקימו היהודים בית דין מיוחד ששפט יהודים משתפי פעולה, ומדינת ישראל בעשורים הראשונים לקיומה, שכל אחת מהן הייתה עולם ומלואו. הרחבת המסגרת מעבר לסיפור המשפטי אפשרה לי לטעת את העדויות ואת ההכרעות השיפוטיות בהקשרן ההיסטורי והחברתי הנכון ובכך להתמודד איתן כפי שהן, בלי לקשטן ובלי לנפותן. בשתי המסגרות החברתיות פגשתי אנשים; בני אדם, שהיו מעין חלקי פאזל שבסופו של תהליך ההרכבה התחברו לכדי תמונה מורכבת אומנם, אבל בהירה ומובנת.

וכך, לא רק שניערתתי מאבק תיקים ישנים שהיו מוטלים בארכיונים ללא דורש במשך עשרות שנים, אלא שהשתדלתי גם להפיח רוח חיים בדמויות שהילכו בין הדפים, וזאת באמצעות הקשבה ללאקונה, כהגדרתו של הפילוסוף האיטלקי ג'ורג'יו אגמבן.⁵² ראיתי את תפקידי כחוקרת שקיבלה לידיה פיקדון ועליה לנהוג בו בזירות כי מדובר באנשים בשר ודם, הן הנאשמים והן העדים, שנקלעו לא רק למציאות איומה "שם", אלא גם להלך רוח חברתי הרסני "כאן". תפקידי חייב אותי, כך הבנתי אותו, להישיר מבט אל

52 אגמבן מה שנתר מאושוויץ, לעיל ה"ש 6 עמ' 52–58. העדות, לטענתו, מכילה כחלק בלתי נפרד ממנה לאקונה, העדר; פירושו של דבר הוא שהניצולים העידו על מה שאי אפשר להעיד עליו. משום כך, כדי שהתגובות להן תהיינה בעלות משמעות, יש בהכרח להקשיב לאותה לאקונה.

מיתוס דמוני, אל דמויות שנתפסו על ידי החברה הישראלית כ"צאן שהלך לטבח", ובמקרים אחרים – כ"בוגדים" עוד טרם נחתם דינם. המפגש הזה חייב אותי, יותר מכול, להקשיב לא רק לסיפורים שבכתבי האישום, בעדויות ובפסקי הדין, אלא גם לסיפור שבין השורות, לסיפור האנושי: על מערכת יחסים מיוחדת שנרקמת בין אסירה ראש-בלוק לבין האיש הנורא מנגלה; על שנאה איומה שמבטאים אותה במילים קשות, על שאיפות נקם שאולי אין להן מקום בשיח תרבותי, על השוואות בין יהודים לגרמנים שפוגעות קשה בדימוי של הקורבן היהודי הטהור; ולשתף פעולה עם סטראוטיפים נשנים ודעות קדומות. יכולתי שלא לעשות שימוש בכל אלה, אך אז הייתי חוטאת למטרה שהצבתי עוד בתחילת המחקר: להוציא את היהודים הממונים מהמלכודת שלתוכה קלעה אותם החברה הישראלית באמצעות מטבעות לשון ודימויים קשים שקיימים עד עצם היום הזה.⁵³ מטרתי הייתה לחלץ אותם מסד הדימוי המגונה של ה"קאפו" ולהחזיר אותם לא רק כחלק מהסיפור הגדול של התנהגות יהודית בתקופת השואה, אלא גם למקם את ההליכים המשפטיים במקומם הראוי כחלק מההיסטוריה המשפטית הישראלית, ובדרך זו לבחון גם כיצד התמודד המשפט עם התופעה המורכבת והמסוכסכת של שיתוף פעולה יהודי בשואה. רציתי להביא את המציאות מ"שם" ל"כאן" בלי שאחטא ב"ראיית הנולד לאחור", כביטוי היפה שטבע אלתרמן,⁵⁴ מתוך הבנה שגם אם אצליח למצוא את "התו" הנכון לעולם לא יהיה זה הגילוי האחרון. שהרי "כל מילה, כל ביטוי, אינם אלא גילויים של רובדי לשון נסתרים, של היסטוריה, של אסוציאציה, של קונוטציה בחברה פלונית בזמן פלוני".⁵⁵

53 על השימוש הפוליטי בדימויים של "יודנראט" ראו: ליאורה בילסקי וחמדה גור אריה "בזכות המבוכה: ה'יודנראט' במבוכן המשפט הזיכרון והפוליטיקה" **משפט וממשל יב** 33 (התש"ע).

54 נתן אלתרמן "מסביב למשפט" **דבר - הטור השביעי** 1.7.1955, 2: "אל נבנה נא כיום הזה / נאומים על אותה חלוקה / יהירה וברורה של שיטות / ודרכים. שעיקר סימניה / ראיית הנולד לאחור! / אל יסוד התקופה, אל עמקה, / לא נחדור על ידי שנקם / לשנות (ולעוות) את פניה!". החיבור "מסביב למשפט" מורכב משלושה חלקים המוקדשים להיבטים שונים של פרשת קסטנר: על שתי הדרכים; טיב האשמה; נימת הדין.

55 דנ"א 11196/03 **גרנות נ' הרשות המוסמכת לפי חוק נכי רדיפות הנאצים, תשי"ז-1957**, פ"ד ס.88 (3), 88 (2005) (השופט חשין בהקשר של פרשנות הדין הגרמני לעניין פיצויים לניצולי שואה).